

ISSN 0972-2335

ਸ੍ਰੀਮੁਖ ਕੀਤੂਹਾਰ

ਜੂਨ 2017

Little Violinist Sleeping

<https://fineartamerica.com/featured/the-little-violinist-sleeping-antoine-auguste-ernest-hebert.html>

Artist : Antoine Auguste Ernest Hebert

ਮੁੱਲ 15/-

ਆਨਨਦੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

Posting Every 1st of Month
Posted by MBU Chd.

ਕਿਚਰ ਉਡੀਕ ਕਰੇਸਾਂ

ਆ ਪਿਆਰੇ ਬਸ ਨੈਨਨ ਮੇਂ
ਹੋਰ ਕਿਚਰ ਉਡੀਕ ਕਰੇਸਾਂ।

ਹਿਜਰ ਤੇਰੀ ਦੀ ਕੁੱਠੀ,
ਸੀਨੇ ਕਦ ਤਕ ਤੀਰ ਝਲੇਸਾਂ।

ਅੱਖੀਆ ਵਿਚ ਪਾ ਤੈਨੂੰ ਸੋਹਣੇ,
ਮੀਟ ਲੈਸਾਂ ਦੋਇ ਪਲਕਾਂ।

ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨਾ ਦੇਖਾਂ,
ਨਾ ਤੋਇ ਦੇਖਣ ਦੇਸਾਂ।

ਕਿਚਰ ਤਡੀਕ ਕਰੇਸਾਂ

ਆ ਧਾਰੇ ਨੈਨਨ ਮੇਂ,
ਹੋਰ ਕਿਚਰ ਤਡੀਕ ਕਰੇਸਾਂ।

ਹਿਜਰ ਤੇਰੀ ਦੀ ਕੁੱਠੀ,
ਸੀਨੇ ਕਦ ਤਕ ਤੀਰ ਝਲੇਸਾਂ।

ਅਖਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਤੈਨੂੰ ਸੋਹਣੇ,
ਮੀਟ ਲੈਸਾਂ ਦੋਏ ਪਲਕਾਂ।

ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਸਨਤੋਖ ਨ ਦੇਖਾਂ,
ਨ ਤੋਏ ਦੇਖਣ ਦੇਸਾਂ।

ਪੁਸਤਕ -ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ : ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੇਨਤੀ

ਸਾਫ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਆਸੀਂ ਫਿਲਹਾਲ ਜੁਲਾਈ 2017 ਤੋਂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਾਂਗੇ। ਆਪ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ www.amritkirtan.com ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੋ ਸਕਣੇ ਹੋ। ਅਗੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਕਿਸਾਂ..

ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਨਦੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀਐਚ.ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ▲ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ

ਆਨਨਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ

ਸ: ਹਰਚੰਦਨ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੮/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਬ੍ਰੇਗੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਇਕ ਕਾਪੀ 15 ਰੁ.,
ਦੇਸ਼ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ 150 ਰੁ.
ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ 1500 ਰੁ.
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼: ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ 30 £, ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ ਚੰਦਾ 300 £
- ▲ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ’ ਲਈ ਡਾਗਫਟ, ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ,
ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ-

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਫੋਨ : 0172-2772660, 098140 53630

e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website : www.amritkirtan.com, www.gurshabad.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ’ ਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਪਿੰਟਰੱਜ ਅਤੇ ਸਟੋਸ਼ਨਰਜ਼,
ਸ਼ੋਅਰੂਮ ਨੰ: 443, ਮਟੋਰ, ਸੈਕਟਰ 70, ਮਹਾਲੀ
ਫੋਨ : 0172-2216283, 98150-72197 ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ 4

ਸੰਪਾਦਕੀ : ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ
ਸਰਗਮ 5

ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤੁ
ਪ੍ਰ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ 6

ਸਰਗਮ -ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ -ਸ
ਨਾਵਲ - ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ 9

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਰਮਤ ਸੰਬਾਦ:
ਗੋਸਟ ਮੀਅਂ ਮਿਠੇ ਦੇ ਸੰਚਲ ਵਿੱਚ - ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 13

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਦਰਦ ਭਰੀ ਯਾਦ
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ “ਰਾਗਾਂਜਲੀ” 16

ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ :
ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ-ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ 17

Aesthetics « MUSIC IN MOTION- Ras 19

ਸੁਰ ਲਿਧੀ (ਰਾਗ ਟੋਡੀ) 22

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਨਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਸਿਕ
ਪੱਤਰ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ
ਐਡਰੈਸ ਰੈਪਰ (ਕਵਰ ਪੇਪਰ) ’ਤੇ ਵਾਪਿਸ ਜਾਵੇ ਜਾਂ
Return ਲਿਖ ਕੇ ਧੋਸਟ ਬਾਕਸ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਓ ਤਾਂ
ਜੋ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ
9814053630 ’ਤੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ।

ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਜੀ
ਚੈਕ ਜਾਂ ਡਾਗਫਟ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ’ ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੋ
ਜਾਣ ਜੀ। ਜਾਂ State Bank of Patiala ਵਿਚ Amrit
Kirtan Trust A/c 65079603302,
IFSC:STBP0000240 ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਜਮਾਂ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ
ਨਾਮ ਅਤੇ ਐਡਰੈਸ ਜ਼ਰੂਰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ
ਰਸੀਦ ਕੱਟ ਸਕੀਏ।

Donations to AMRIT KIRTAN TRUST are
eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act,
1961 (43 of 1961) vide CIT/- I/ CHD/ Tech./
80-G/2008-939 dated 19-05- 2008 valid up to
31/03/2012 and now valid in perpetuity.

Cheque should be sent in the name of AMRIT
KIRTAN TRUST payable at chandigarh.
Donations also can be sent by money order

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ

Respected Sir

I first heard your voice on Youtube in Shabad-"Re man oat leho Har Naama" which is written by Guru Tegh Bahadur ji in Raag Ramkali.

I donot know anything about Classical based Gurmat Sangeet but the pain which I heard in your singing of this Shabad along with Sarangi/Esrraj instrument was very beautiful, moving , soul shaking and serious.In this Shabad , you sung the line in the end ie. "Nahin gun , nahin kachh bidiya" , I appreciate how you sang the word "BIDIYA" 2 times and in the last sang excellently "Nanak birad Ram ka dekho , abhay daan teh deena ". Also the medium pace of tabla accompanying you was excellent.

Then I searched about your name and found that you were the Head of Gurmat Sangeet Department in Patiala University and also you are the older brother of Dr.Gurnam Singh ji. This made me feel that how much blessed is your family to carry forward Gurmat Sangeet tradition by hardwork and single minded dedication.

I also read your heart touching article on your website about Late Bhai Harbans Singh ji Jagadhari wale.

Sir, it is my request that a Ragi of your calibre must be reachable to every listener of Gurbani. Please donot take my view as talking negative things about others but on Youtube some Gurbani singers have lakhs of viewers but they kill the essence of Gurbani with their loud voice , no Raag based singing and bad tabla accompanying with too fast playing.

Now i know that you are very well known and respected among listeners of Classical based Gurbani singing but I am still not able to understand Why a hardworking, peaceful Raagi like you with a serious, heavy , clear voice which is most suitable for Gurbani singing was still hidden from ordinary people like me.

It is my humble request Sir that every year you release some Gurbani Audio CDs on the label of company "Frankfinn Entertainment" which has a wide reach to ordinary people like me and also has excellent presence on Youtube. If you have some recordings of the Great teachers who taught you and your brother then please also release them on Audio CDs on label of company "Frankfinn Entertainment".

Sir, I live in Faridabad [Haryana] and I donot any source to buy classical based Gurbani CDs. It is very frustrating that I donot know about any shop or a source to buy your recordings.I keep searching on Internet but no one helps me for this purpose. It will be very kind of you if you can make me available your Gurbani Cassettes/CDs on label of T-series and other companies so that I can also listen to you.

Also sir if you can make available the recordings of Dr.Gurnam Singh ji on label of T-series and SaReGaMa RPG of 62 Raags of Sri Guru Granth Sahib ji then I will be thankful to you.

From my heart i want to say that For your hardwork and dedication I only have money in exchange to pay for the CDs.

If you can make the recordings available on Cassettes/CDs then please do send me the required bank details to transfer the money online.

Also Sir , since you are in a position to contact other hardworking Raagis and other old masters of Gurbani singing who are not with us now , then , it is my suggestion that if a website can be made from where we can buy Gurbani Cassettes/CDs so that Gurmat Raag based Sangeet is easily available for everyone.Also since you have the knowledge about various other Raagis then you may release a collection of Shabad Gurbani which are close to your heart and which you think every person should definitely listen to.

Sir , even if you are not able to fulfil the above requests due to any reason then also I will still be happy just because I came to know about you and once in life wrote an email to you.

May God help you to continue your hardwork and you may teach many more dedicated students.

Thanking you
Armaan Gill

[House no.503 , Sector-28 , Ground floor , PIN Code -121008 , Faridabad , Haryana , India]
armaan_gill@rediffmail.com

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਸਰਗਮ

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ ਦਾ ਨਾਵਲ ਸਰਗਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚੈਪਟਰ ਪਤੜਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਦਾ ਜਾਪਿਆ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ ਆਪ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਰੋਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ -ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ- ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵੀ ਲੜੀਵਾਰ ਛਾਪਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਗੇ ਉਥੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਈ ਰਹੱਸ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਗ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਆਪ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ----

‘ਸਰਗਮ’ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਲਾਟ ਉਸਾਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੱਤ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਅਤੇ ਉਤਰਾਅ ਅਰਥਾਤ ਆਰੋਹੀ ਅਤੇ ਅਵਰੋਹੀ ਦੇ ਕਾਂਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਦਾਤ ਜੋ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੱਤ ਸੁਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਗ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਮਲਤਾ, ਨਫ਼ਾਸਤ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਅਖ਼ਲਾਕੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਾਰੂ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੋ ਪਹਿਚਾਨਬੋ’ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਰਾਗ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਰਜਿਤ ਸੁਰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਇਕ ਰਾਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਰਗਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰ ਪਿਆਰ, ਮੁਹੱਬਤ, ਹਮਦਰਦੀ, ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਾ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁਸ਼ਗਵਾਰ, ਹਮਵਾਰ, ਸੁਖਾਵੀਂ, ਸੁੱਧਰੀ ਅਤੇ ਪੱਧਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉੱਚ-ਨੀਚ, ਨਫਰਤ-ਈਰਖਾ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਵਰਗੇ ਵਰਜਿਤ ਸੁਰ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਸ ਸਰਗਮ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਡੂਜ਼ ਰੱਖੋ। ---- ਅਸੀਂ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪਣ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ---ਭੁੱਲ ਚੁੱਕ ਖਿਮਾ

ਕਹਤੁ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ

ਪ੍ਰੋ. ਨਵ ਸੰਗੀਤ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ, ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪਦੇ ਜਨਮ, ਦਿਹਾਂਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਤਭੇਦ ਹਨ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਕ ਮਾਨਤਾ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪ 1398 ਈ: ਵਿੱਚ ਬਨਾਰਸ ਵਿਖੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਪਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਨੀਰੂ ਜੁਲਹੇ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਨੀਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਦਾ ਨਾ ਕਬੀਰ ਰੱਖਿਆ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਇੱਕ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਆਪਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੋਈ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਆਪ 120 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 1518 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਗਹਰ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਾਹਮਲੀਨ ਹੋਏ।

ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਵੱਲ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਆਪ ਨੂੰ ਜੁਲਾਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਦਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ 17 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਸੋਰਠਿ, ਪਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪ ਦੇ ਕੁੱਲ 225 ਸ਼ਬਦ। ਬਾਵਨ ਅੱਖਰ, 1 ਥਿਤੀ 1 ਸਤਵਾਰਾ ਅਤੇ ਅਤੇ 243 ਸਲੋਕ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਹੈ। ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤਿ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਅਸਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੇ, ਦਸਾਂ-ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਈ ਵੀ ਸਮਾਂ ਕੱਢਦੇ। ਆਪਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਫੋਕਟ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਭਗਤੀ, ਨਿਰਭੈਤਾ, ਮਾਇਆ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪਰਮ-ਜੋਤ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨੂਰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਮਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥੧॥

ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨਾ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ

ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ ॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਪੰਨਾ 1349)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਡਰ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵਾਇਤਿਾਂ ਜਾਂ ਪਰਿਪਾਟੀਆਂ ਦੇ ਸਖਤ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਆਪਨੇ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਉਨਾ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸੰਤ-ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਥੋਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਗਾਰਿਆ ਹੈ।

ਜੋ ਤੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥ ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ॥

ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦ ॥ ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੁ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹੀਐਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ (ਪੰਨਾ 324)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੇਸੁਰਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਕਬੀਰ ਭਾਂਗ ਮਾਛੂਲੀ ਸੁਰਾ ਪਾਨਿ ਜੋ ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ਖਾਂਹਿ ॥

ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਨੇਮ ਕੀਏ ਤੇ ਸਭੈ ਰਸਾਤਲਿ ਜਾਂਹਿ ॥ (ਪੰਨਾ 1377)

ਕਬੀਰ-ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਰ ਜਾ ਘਬਰਾਹਟ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੂਰਮਾ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਜੰਗੇ-ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁਰਜ਼ਾ-ਪੁਰਜ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਕੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿੱਤ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਬਹਾਦਰ ਹੀ ਰਣਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਜੂਝ ਮਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ-

ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੇ ਘਾਉ ॥

ਖੇਤ ਜੁ ਮਾਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੇ ਦਾਉ ॥

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲੜੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ।

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨਾ ਛੱਡੇ ਖੇਤੁ ॥ (ਪੰਨਾ 1105)

ਕਬੀਰ ਜੀ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਜਿਹੇ ਮਿਥਿਆ ਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ। ਜੋ ਲੋਕ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੂਜਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਗੁੰਗੇ ਪੱਥਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਵਰਮਾਨ ਹੈ-

ਜੋ ਪਾਥਰ ਕਉ ਕਹਤੇ ਦੇਵ ॥ ਤਾ ਕੀ ਬਿਰਥੀ ਹੋਵੈ ਸੇਵ ॥

ਜੋ ਠਾਕੁਰ ਕੀ ਪਾਇ ਪਾਇ ॥ ਤਿਸ ਕੀ ਘਾਲ ਅਜਾਈ ਜਾਇ ॥ (ਪੰਨਾ 1160)

ਪਾਤੀ ਤੋਰੈ ਮਾਲਿਨੀ ਪਾਤੀ ਪਾਤੀ ਜੀਉ । ਜਿਸ ਪਾਹਨੁ ਕਉ ਪਾਤੀ ਤੋਰੈ ਸੋ ਪਾਹਨ ਨਿਰਜੀਉ ॥

ਭੂਲੀ ਮਾਲਨੀ ਹੈ ਏਉਂ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਜਾਗਤਾ ਹੈ ਦੇਉਂ ॥ (ਪੰਨਾ 479)

ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾ ਬਾਰੇ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪਾਜ ਉਧੇੜੇ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਜਾਂ ਵਿਖਾਵੇ ਵਜੋਂ ਚੰਗੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਭ ਅਮਲਾਂ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਢੂੰਢਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ, ਈਰਖਾ, ਸੱਕ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸਦਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਹੇਲ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਅਲਹੁ ਏਕੁ ਮਸੀਤਿ ਬਸਤੁ ਹੈ ਅਲਹੁ ਮੁਲਖੁ ਕਿਸੁ ਕੇਰਾ ॥

ਹਿੰਦੂ ਮੂਰਤਿ ਨਾਮ ਨਿਵਾਸੀ ਦੁਹ ਮਹਿ ਤਤੁ ਨਾ ਹੇਰਾ ॥ (ਪੰਨਾ 1349)

ਕਬੀਰ ਸਭ ਤੇ ਹਮ ਬੁਰੇ ਹਮ ਤਜਿ ਭਲੋ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥

ਜਿਨਿ ਐਸਾ ਕਰਿ ਬੁਝਿਆ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ ਸੋਇ ॥ (ਪੰਨਾ 1364)

ਕਬੀਰ ਮਰਤਾ ਮਰਤਾ ਜਗ ਮੂਆ ਮਰਿ ਭੀ ਨਾ ਜਾਨਿਆ ਕੋਇ ॥

ਐਸੇ ਮਰਨੇ ਜੋ ਮਰੈ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਮਰਨਾ ਹੋਇ ॥ (ਪੰਨਾ 1365)

ਕਬੀਰ ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ ਹੋਇ ਨਾ ਬਾਰੈ ਬਾਰ ॥

ਜਿਉ ਬਨ ਫਲ ਪਾਕੇ ਭੁਇ ਗਿਰਹਿ ਬਹੁਰਿ ਨਾ ਲਗਹਿ ਡਾਰ ॥ (ਪੰਨਾ 1366)

ਕਬੀਰ ਮੁਹਿ ਮਰਨੇ ਕਾ ਚਾਉ ਹੈ ਮਰਉ ਤਾਂ ਹਰਿ ਕੇ ਦੁਆਰ ॥

ਮਤ ਹਰਿ ਪੂੰਛੇ ਕਉਨ ਹੈ ਪਰਾ ਹਮਾਰੈ ਬਾਰ ॥ (ਪੰਨਾ 1367)

ਕਬੀਰ ਕਾਲਿ ਕਰੰਤਾ ਅਬਹਿ ਕਰੁ ਅਬ ਕਰਤਾ ਸੁਇ ਤਾਲ ॥

ਪਾਛੇ ਕਛੂ ਨਾ ਹੋਇਗਾ ਜਉ ਸਿਰ ਪਰਿ ਆਵੈ ਕਾਲੁ ॥ (ਪੰਨਾ 1371)

ਕਬੀਰ ਸਾਤ ਸਮੁੰਦਰਿ ਮਸੁ ਕਰਉ ਕਲਮ ਕਰਉ ਬਨਰਾਇ ॥

ਬਸੁਧਾ ਕਾਗੁਦ ਜਉ ਕਰਉ ਹਰਿ ਜਸੁ ਲਿਖਨੁ ਨਾ ਜਾਇ ॥ (ਪੰਨਾ 1367)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ, ਬੱਧ, ਜੈਨ, ਨਾਥ, ਜੋਗੀ, ਆਦਿ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਆਰਥ ਵਿੱਚ ਗਲਤਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭੰਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣੀ ਵਾਕਈ ਜੋਖਿਮ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਜਨ-ਸੁਧਾਰਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ’ ਕੀਤਾ।

ਮੁਖੀ, ਪੋਸਟਗੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਕਾਲਜ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ - 151302 (ਬਿੰਡਾ)

ਮੋ.: 94176-92015

ਸਰਗਮ

ਨਾਵਲ - ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਹਿਗਲ
ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ- (ਆਰੋਹੀ)

- ਸ -

ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਉਠਦਿਆਂ ਹੀ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਚੁਕ ਕੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਜ਼ਾਂ ਝਾੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਦਰਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਅਗਰਬੱਤੀ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਮਾਚਸ ਦੀ ਤੀਲੀ ਨਾਲ ਜਲਾ ਕੇ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਛੋਟੇ ਅੱਗੇ ਅਗਰਬੱਤੀ ਦਾ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਧੂਆਂ ਬਖੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਗਰਬੱਤੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਪਸਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦੀ ਛੋਟੇ ਅੱਗੇ ਦੋਹੋਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਛੇ ਹੋਏ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੋਲ ਪਏ ਬਕਸੇ ਵਿਚੋਂ ਵਾਇਲਨ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਵਾਇਲਨ ਦੀ ਬੋਅ ਨੂੰ ਕੱਸਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਬਰੋਜ਼ਾ ਘਸਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਰੋਜ਼ਾ ਫੇਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਵਾਇਲਨ ਵਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ ਅਹੀਰ ਭੈਰਵ ਦੇ ਸੁਰ ਟੁਣਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਅਹੀਰ ਭੈਰਵ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰ ਕਿੰਨੇ ਮੱਧੁਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਬੜ ਤਕਰਦਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਸੰਗੀਤ ਰਸ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਲਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਹੋਇਆ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਵਾਇਲਨ ਵਜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਵਾਇਲਨ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਖੁੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਨੀਰੂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਈ ਸਿਤਾਰ ਉੱਤੇ ਮਿਜ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾ ਕੇ ਰਾਗ ਅਹੀਰ ਭੈਰਵ ਦੇ ਸੁਰ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਸਤਬੀਰ ਦੀਆਂ ਮੀਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ ਗਈਆਂ। ਅਹੀਰ ਭੈਰਵ ਰਾਗ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿੜਕਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨੀਰੂ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਨੀਰੂ ਮੁਸਕਰਾ ਪਈ।

-“ਤੂੰ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਆਈ ਏਂ? ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ?” ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
-“ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਵੀ ਕਿਵੇਂ? ਤੁਸਾਂ ਅੱਖਾਂ ਜੋ ਮੀਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।” ਨੀਰੂ ਨੇ ਜਗਾ ਸ਼ੋਖੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਬੁੱਲ + ਉੱਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੀ ਇਕ ਲੀਕ ਜਿਹੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਨੀਰੂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ-
-“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਖਲੱਲ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਏ....।”
-“ਹਾਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪਾ ਈ ਦਿੱਤਾ- ਬੈਰ ਛੱਡ। ਹੁਣ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਕੱਲ ਜਿਹੜਾ ਰਾਗ ਤੈਨੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ,
ਉਸ ਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਕੀਤੇ ਕਿ ਨਹੀਂ?” -“ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਏਨਾ ਨਹੀਂ....।”
-ਪਰ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀ? ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚੇ ਹੀ ਟੋਕਿਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਗਲਤ ਗੱਲ ਏ। ਤੈਨੂੰ ਰਿਆਜ਼ ਖੁਬ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਾਰਟ ਕੱਟ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋੜ + ਬਹੁਤ ਪੱਲੇ ਪੈਂਦਾ ਏ। ਅੱਛਾ ਚਲ ਸੁੱਣਾ ਫਿਰ ਕੱਲ ਵਾਲੇ ਉਹ ਤੋੜੇ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਕਰਵਾਏ ਸਨ।” ਸਤਬੀਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਨੀਰੂ ਨੇ ਸਿਤਾਰ ਉੱਤੇ ਮਿਜ਼ਰਾਬ ਟੁਣਕਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਕਿਹਾ- “ਓਹੋ, ਕਿੰਨਾ ਬੇਸੁਰਾ ਵਜਾ ਰਹੀ ਏਂ। ਪਹਿਲੇ ਸਿਤਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈ।” ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਨੀਰੂ ਤੋਂ ਸਿਤਾਰ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਬੁੰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕਸਦਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਜ਼ਗਾਬ ਟੁਣਕਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਤਬੀਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਸਤਬੀਰ ਸਿਤਾਰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਖੁੱਭ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਘਣੇ ਕਾਲੇ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਲਮਕ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਭਰਵੱਟਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨੱਕ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਟੋਏ ਵਰਗੀ ਛੂੰਘੀ ਲੀਕ ਉੱਭਰ ਆਈ ਸੀ। ਨੀਰੂ ਇਕ ਟੱਕ ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਉੱਭਰੀ ਹੋਈ ਉਸ ਛੂੰਘੀ ਲੀਕ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਤਬੀਰ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਜੰਤਾ-ਏਲੋਰਾ ਦੀਆਂ ਗੁਝਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕੋਈ ਮੂਰਤੀਕਾਰ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਘੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਨੀਰੂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਤਬੀਰ ਲਈ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਛੁੱਟ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਤਬੀਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੁਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਮਗਨ ਨੀਰੂ ਦੇ ਇਸ ਪਾਕ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼, ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਧੇ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਉਹ ਸਿਰਫ ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਬੁਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਰਗੀ ਗਹਿਰਾਈ ਛਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੀਰੂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ ਕੇ ਉਸ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਗੋਤੇ ਖਾਣ ਲੱਗਦੀ। ਜਦ ਸਿਤਾਰ ਸੁਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਨੀਰੂ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, -“ਲੈ ਵਜਾ ਹੁਣ, ਪਰ ਵੇਖੀ ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕਣ ਨਾ ਦੇਵੀਂ।” ਨੀਰੂ ਜੋ ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਛੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਇਕ ਦਮ ਸਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੀ,

-“ਹਾਂ-ਦਿਉ..” ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਤਾਰ ਉੱਤੇ ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਵਜਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਟੋਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, -“ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ; ਬੰਦਿਸ਼ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਤੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਵਜਾਉਣੀ। ਪਹਿਲੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼੍ਰੂਧ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਅਭਿਆਸ ਕਰ, ਜਦ ਤਕ ਤੇਰੀਆਂ ਉੰਗਲਾਂ ਠੀਕ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸੁਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀਆਂ, ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਵਜਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ-।”

ਸਤਬੀਰ ਨੀਰੂ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨੇ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਕਮਲੇਸ਼ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਪੈਰਿਂ ਹੱਥ ਲਾਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵੱਤੀ ਦੀ ਫੋਟੋ ਅੱਗੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ, ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਏ ਤਾਨਪੁਰੇ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਹਿ ਕੇ ਤਾਨਪੁਰਾ ਛੇੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹਾ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਨੀਰੂ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰ ਵਜਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਨੀਰੂ, ਸਤਬੀਰ ਦੀ ਡਾਂਟ ਨਾਲ ਬੋੜ ' ਜਿਹਾ ਝੇਪ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਸੁੱਟੀ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸਿਤਾਰ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰੂਧ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਮਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਤਾਨਪੁਰਾ ਸੈੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਨੇ ਸਤਬੀਰ ਕੋਲ ਤਾਨਪੁਰਾ ਲਿਆਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਤਬੀਰ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਨਪੁਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸੁਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਮਲੇਸ਼ ਤਾਨਪੁਰਾ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਜਗ ' ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਤਾਨਪੁਰੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉੰਗਲੀਆਂ ਛੇੜਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਤਾਨਪੁਰੇ ਦੀ ਗੁੰਜ ਸਾਰੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਨੀਰੂ ਦੇ ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਸੁਰ ਹੋਰ ਉੱਭਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਚੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿਖਿਆਰਸੀ ਵੀ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਖਿਆਰਸੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ, ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਕੋਈ ਗਿਟਾਰ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਂਗੋ-ਬੋਂਗੋ ਉੱਤੇ ਥਾਪ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤਬਲੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋਇਆ-ਧਾ ਪਿੰਨ ਤੱਕ ਪਿੰਨ, ਤਾਂ ਤਿਨ ਤੱਕ

ਤਿਨ, ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰਫ਼ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਅੱਛਾ ਖਾਸਾ ਸ਼ੋਰ ਮਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸਬਕ ਦਸ ਕੇ ਪਰੈਕਟਿਸ ਉੱਤੇ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜਾ ਹੋਠਾਂ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਦੋੜਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕਾਰਾਂ, ਟੈਕਸੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਛੱਤੀ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਟਰੱਕਾਂ ਤੇ ਦੋ ਛੱਤੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਗੁੰਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਲ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਫਾਸਟ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਟਰੇਨਾਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਹਾਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਂਅ-ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਭਾਰੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਫ਼ਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਤਬੀਰ ਅਕਸਰ ਉਪਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋਠਾਂ ਸੜਕ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਦੌੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ? ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਰੇਸ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਕਾਰਾਂ, ਟੈਕਸੀਆਂ, ਬੱਸਾਂ ਦਬਾ ਦਬ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਜੁੱਟੀਆਂ ਦੌੜਦੀਆਂ ਹੀ ਚਲੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਂ, ਇਹ ਰੇਸ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਰੇਸ ਵਿਚ ਦੌੜਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਹੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਤਬੀਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਖੋਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਨੀਰੂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਿਚ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ। “ਅੱਛਾ, ਸਰ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ?” ਨੀਰੂ ਨੇ ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਸਤਬੀਰ ਇਕ ਦਮ ਉਸ ਵਲ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਰੂ ਦਾ ਭੋਲਾ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਨੀਰੂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਵੇ। ‘ਨਹੀਂ ਨੀਰੂ ਤੂੰ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।’ ਪਰ ਉਹ ਇੱਜ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਬਦਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—

“ਚੰਗਾ ਜਾ ਫਿਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਝਿਆਂ ਦਾ ਖੂਬ ਰਿਆਜ਼ ਕਰੀ ਅਤੇ ਕੱਲ ਤੋਂ ਜਗ ਸਵੇਰੇ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਂ।” —“ਅੱਛਾ ਸਰ।” ਕਹਿ ਕੇ ਨੀਰੂ ਆਹਿਸਤਾ ਆਹਿਸਤਾ ਸੀੜ ਮੀਆਂ ਉਤਰ ਗਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਪਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਖੜੇ ਸਤਬੀਰ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਜਗ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਸਤਬੀਰ ਵਲ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ। ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਵੀ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ‘ਟਾਟਾ’ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਨੀਰੂ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਪਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸਤਬੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਗਈ।

—ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੌਕੀਨਾਂ ਨੇ ਖੜਾ ਸ਼ੋਰ ਜਿਹਾ ਮਚਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕਿਧਰੇ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਕਿਧਰੇ ਗਿਟਾਰ ਦੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਤਬਲੇ ਦੀ ਥੱਪ-ਥੱਪ, ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਉੱਤੇ ਉਚੀ ਉਚੀ ਸਾ, ਰੇ, ਗਾ, ਮਾ, ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਇਹ ਸਾਰਾ ਬੇਸਰਾ ਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜੋ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਕਮਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕੌਫ਼ਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਾਨਪੁਰੇ ਨੂੰ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਕੇ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਸਤਬੀਰ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, —“ਗੁਰੂ ਜੀ, ਇਸ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਰਿਆਜ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਰਿਆਜ਼ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।” ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋਠਾਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਦੌੜ ਰਹੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਕਮਰਾ ਉੱਜ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਰ ਬੜੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੈਠਕ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਮਰਾ ਸਤਬੀਰ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਕਮਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਕ ਗੱਦੇਲਾ

ਵਿਛਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ + ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸਤਬੀਰ ਇਥੇ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਉਸਦਾ ਸੱਟਡੀ ਰੂਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਸਦਾ ਰਿਆਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਜਾਂ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਕਮਲੇਸ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੀ। ਕਮਲੇਸ਼ ਸਤਬੀਰ ਦੀ ਬੜੀ ਇਜ਼ਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਤਬੀਰ, ਕਮਲੇਸ਼ ਦੀ ਲਗਨ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਕਮਲੇਸ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਬੜੀ ਅੱਛੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਕਮਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਉੱਜ ਕਮਲੇਸ਼ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਬਣਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੰਬਈ ਐਕਟਰ ਬਣਨ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਸਟੱਰਗਲ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਬੜਾ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਕਮਲੇਸ਼, ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਾਨਪੁਰਾ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਰਿਆਜ਼ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ। ਨੀਰੂ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਤਬੀਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਜਿਹੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚ ਰੂਪਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉੱਭਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਨੀਰੂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਰੂਪਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੂਪਾ ਦੇ ਤਸੋਵਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਟੀਸ ਉੱਠੀ। ਰੂਪਾ ਤੋਂ ਵਿਛਾਇਆਂ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲੋ-ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਰੂਪਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿਉਂ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿ ਅੱਜ ਨੀਰੂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸਨੂੰ ਰੂਪਾ ਦਾ ਝਾਂਵਲਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਨੀਰੂ ਹੱਸਦੀ ਵੀ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਰੂਪਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਰੂਪਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦੰਦ ਦੂਜੇ ਦੰਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਸਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਨੀਰੂ, ਰੂਪਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਬੀਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਸਰ ਵਿਚ ਢੁਗਣਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਨੀਰੂ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਸਕ ਸੀ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਟੀਸ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਸਤਬੀਰ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ? ਸਤਬੀਰ, ਰੂਪਾ ਅਤੇ ਨੀਰੂ ਦੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਸਦੀ ਬਿਰਤੀ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਅੰਦਰ ਨਿੱਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਕਮਲੇਸ਼ ਰਾਗ ਲਲਿਤ ਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ- ‘ਰੈਣ ਕਾ ਸਪਨਾ ਮੈਂ ਕਾ ਸੇ ਕਹੂੰ-’ ਮੰਦਰ ਸਪਤਕ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿੰਨੀ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਇਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸਤਬੀਰ ਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਮ ਰੂਪਾ ਤੇ ਨੀਰੂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਾਢੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਰਾਗ ਲਲਿਤ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨੇ ਮਲ ਲਈ। ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਸਤਬੀਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਹੇਠਾਂ ਦਾਦਰ ਸਰਕਲ ਵਿਚ ਏਧਰ-ਏਧਰ ਦੌੜ ਰਹੀਆਂ ਟੈਕਸੀਆਂ, ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਲਲਿਤ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਝੁਰਮਟ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਤਬੀਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਿੱਲਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਮਲੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਰਾਗ ਦੇ ਬੋਲ ਆਲਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਕਮਲੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਸਨ ਉਹ- “ਰੈਣ ਕਾ ਸਪਨਾ” ਬੜਾ ਹੀ ਡੁੱਬ ਕੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਤਬੀਰ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਗ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰਾਗਲਾਪ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਰਾਗ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੰਦਰ, ਮੱਧ ਤੇ ਤਾਰ ਸਪਤਕ ਤਕ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਤਬੀਰ ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ ਵੇਖਕੇ ਕਮਲੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਤਬੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਸਤਬੀਰ ਅਤੇ ਕਮਲੇਸ਼ ਦੋਹੋਂ ਲਲਿਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਵ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਮਾਨੋ ਰਾਗ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਬਣ ਗਏ ਹੋਣ। ਕਮਲੇਸ਼ ਨੇ ਅੰਤਰੇ ਦੇ ਬੋਲ ਫੜੇ-

“ਸੋਵਤ ਸੋਵਤ ਅਂਖ ਮੁੱਲੀ ਜਬ- ਕੋਊ ਨਾ ਪਾਇਓ- ਅਪਨਾ ਰੈਣ ਕਾ ਸਪਨਾ।” (ਚੱਲਦਾ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਰਮਤ ਸੰਬਾਦ: ਗੋਸਟ ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਜਸਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ'

ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੁਫੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਰਮਾਤੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਲੋਕ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਤੋਂ ਬੜਾ ਭੈ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਨੇਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦੇ ਅਸਰ ਹੋਣ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਸ਼ਕ ਤੇ ਸੁਖਣਾ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਠਣਕੋਟ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਪਿਆ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਠਣਕੋਟ (ਡੇਰਾ ਗਾਜੀ ਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ) ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮੀਆਂ ਸਬਦ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ੁਚਕ ਸਬਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਦੀ ਗੋਸਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ), ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮਸਾਖੀ), ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ), ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ), ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ), ਆਦਿ ਹਨ। ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ "ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ" ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੋਸਟ ਅਬਦੂਲ ਰਹਮਾਨ ਨਾਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਬਦੂਲ ਰਹਮਾਨ, ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸੀ। ਪਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ, ਅਬਦੂਲ ਰਹਮਾਨ ਦਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦੀ ਜੋ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ।

ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਫੀ ਫਕੀਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਹੈ ਤਾਂ ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਚੇਲੇ ਉਸ ਫਕੀਰ ਕੋਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ ਕਿ "ਨਾਨਕ ਬੇਸ਼ਕ ਚੰਗਾ ਫਕੀਰ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲੇਗਾ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਨਚੌੜ ਲਵਾਂਗੇ ਜੀਕੁਰ ਨਿਖੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਸ ਨਿਰੋਜੀਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਉਤਾਰ ਲਵਾਂਗੇ ਜੀਕੁਰ ਢੁੱਧ ਤੋਂ ਮਿਲਾਈ ਉਤਾਰੀ ਦੀ ਹੈ। ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ। ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਅਬਦੂਲ ਰਹਮਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅਬਦੂਲ ਰਹਮਾਨ ਨੇ ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲੈਣ। ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਜਲਾਲ ਨੇ ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਤੇ ਉਹ ਚੁਪ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਬੋਲਿਆ:-

ਅਵਲ ਨਾਉ ਖੁਦਾਇ ਕਾ ਦੂਜਾ ਨਵੀ ਰਸੂਲ।

ਨਾਨਕ ਕਲਮਾ ਜੇ ਪੜਹਿ ਤਾਂ ਦਰਗਾਹ ਪਵਹਿ ਕਬੂਲ।

ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਵਲ ਨਾਉ ਖਦਾਇ ਕਾ ਦਰ ਦਰਵਾਨ ਰਸੂਲ।

ਸੇਖਾ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰਿ ਤਾਂ ਦਰਗਾਹ ਪਵਹਿ ਕਬੂਲ।

ਮੀਆਂ ਮਿਠਾ ਬੋਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਤੇਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੀਵਾ ਰੋਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਰਸੂਲ ਪੈਰੰਬਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਜ਼ਾਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਵਸਲ (ਮਿਲਾਪ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਹਿਬ ਨੇ ਸਬਦ ਉਚਾਰਿਆ।

ਇਹ ਤੇਲ ਦੀਵਾ ਇਉਂ ਜਲੈ। ਕਰਿ ਚਾਨ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਤਉ ਮਿਲੈ। ਰਹਾਉ।

ਇਤ ਤਨਿ ਲਾਗੈ ਬਾਣੀਆ।। ਸੁਖ ਹੋਵੈ ਸੇਵ ਕਮਾਣੀਆ।।

ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਆਵਣ ਜਾਣੀਆ।।

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ।। ਤਾ ਦਰਗਾਹ ਬੇਸਣੁ ਪਾਈਐ।।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਾਹ ਲਡਾਈਐ।।

ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਪੁਛਿਆ ਉਹ ਕਵਨ ਕੁਗਨ ਹੈ, ਸਿਤ ਪੜ੍ਹੇ ਕਬੂਲ ਹੋਵੇ? ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਦਰਵੇਸੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਲਾਹ ਨਾਲ ਵਸਲ (ਮਿਲਾਪ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਰੋਜਾ ਤੇ ਕਿਹੜੀ ਨਿਵਾਜ਼ ਹੈ? ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ, ਉਸ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਥਾਬ ਵਜਾਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ:-

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਰੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਗਣੁ।।

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ।।

ਕਰਣੀ ਬਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜਾ।।

ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜਾ।।

ਮੀਆਂ ਮਿਠੇ ਨੇ, ਇਸ ਪਾਸੇ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ, ਤਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਦਲਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਆਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਅੱਲਾ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਾਂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੀਜਿਆ ਵੱਡਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਗਿਆ ਦਾ ਰੱਬ ਨੇ ਲੇਖਾ ਮੰਗਣਾ ਹੈ। ਮੀਆਂ ਮਿੱਠਾ- ਇਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜਰੇਗੀ? ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਦਫਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾ ਨੂੰ ਜਾਪੀਨ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੱਲ ਕੇ ਬਹਿ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਆਮਤ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਫਰਿਸਤਾ ਭੁਰੀ ਵਜਾਵੇਗਾ, ਤਦ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤੀ ਤੇ ਸੁਪਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇਗੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ-ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮਿੱਠੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆ ਦੇ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜ ਕੇ ਮਿੱਠੀ ਸਵਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਤੀਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਤੀ ਭਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਜੇ ਫੇਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਉਸ ਦਿਨ ਉਠ ਬਹਿਣਗੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਇਉਂ ਨਾ ਉਠ ਸਕਣਗੇ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਕਹਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਟੁੱਟਗੇ, ਤਾਂ ਸੇਖ ਜੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਇਸ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵੀ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੜ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੀਆਂ ਮਿੱਠਾ - ਉਹ ਕਿਵੇਂ? ਉਹ ਤਾਂ ਦੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੇਖ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਗਣੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਬੜੀ ਚੀਕਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘਮਿਆਰ ਲੋਕ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਠੀ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੁ ਇੱਟਾਂ ਭਾਂਡੇ ਚੰਗੇ ਪੱਕੇ ਬਣਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ, ਪੁਰਾਣੇ ਕਬਿਰਸਤਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਪੁੱਟਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਤੇ ਗੁੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਚੱਕ ਉਪਰ ਧਰ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਘੜਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਇੱਟਾਂ ਪੱਥਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੁੱਪੇ ਸੁਕਾ ਕੇ, ਆਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀੜ ਕੇ ਅੱਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਮਿੱਠੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੜੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਦੇਹ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਦਾ ਸੜਨਾ ਪਾਪ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਵੀ ਸੜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਹ ਖਿਆਲ "ਆਜਾ ਦੀ ਵਾਰ" ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਉਚਾਰੇ ਹਨ।

ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਪੇੜ੍ਹੇ ਪਈ ਕੁਮਿਆਰ।।

ਘੜਿ ਭਾਂਡੇ ਇੱਟਾ ਕੀਆ ਜਲਦੀ ਕਰੇ ਪੁਕਾਰ।।

ਜਲਿ ਜਲਿ ਰੋਵੈ ਬਪੁੜੀ ਝੜਿ ਝੜਿ ਪਵਹਿ ਅਗਿਆਰ।।

ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਕਰਤੇ ਕਾਰਣੁ ਕੀਅ ਸੌ ਜਾਣੈ ਕਰਤਾਰੁ।।

ਸੇਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨੀ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੇਖ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਦਾਨ

ਦੀ ਅਮੋਲ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗੋਸਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਹ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਅਮਲਾਂ, ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਿਕੇਤੇ ਹੋਣੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਜਾਤ ਮਜ਼ਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੁੱਛ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹੋ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦੀਨ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਦੇ ਧੱਕੇ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਹ ਦੀਨ ਮੰਨਵਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਦਰਗਾਹੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਖਾਸ ਰਿਆਇਤਾ ਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ, ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੇਰੇ ਤੇ ਉਚੇਰੇ ਸਮਝੇ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਅਜਿਹੇ ਸੌੜੇ ਖਿਆਲ, ਦੀਰਖਾ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਾਂ, ਸਭ ਤਿਆਗ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਕਬੂਲ ਹੋ ਸਕਾਂਗੇ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1977, ਪੰਨਾ 258.
  2. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1990, ਪੰਨਾ 473.
  3. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਦਨ (ਸੰਪਾ.), ਨੈਸ਼ਨਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 2000, ਪੰਨਾ-1461.
  4. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974, ਪੰਨਾ 5.
  5. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਉਪਰੋਕਤ, ਪੰਨਾ 258.
  6. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੇਵਕ (ਸੰਪਾ.), ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮਸਾਖੀ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ), ਨਿਉ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1969, ਪੰਨਾ-119
  7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 258.   8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 259.   9.   ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਉਪਰੋਕਤ, ਪੰਨਾ 259.
  10. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1971 ਪੰਨਾ 130-131.
  11. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2009, ਪੰਨਾ 114.
  12. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ-25
  13. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਨਾ 115.   14.   ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ-140
  15. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਉਪਰੋਕਤ, ਪੰਨਾ 262.   16.   ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 262.
  17. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਉਪਰੋਕਤ, ਪੰਨਾ 263.
  18. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ, ਪੰਨਾ 455
  19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 455.   20.   ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਉਪਰੋਕਤ, ਪੰਨਾ 264.
  21. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 466   22.   ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਉਪਰੋਕਤ, ਪੰਨਾ 265
- ' ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਰਿਲੀਜ਼ੀਅਸ ਸਟੱਡੀਜ਼, (ਨਿਸ਼ਾਨ-ਏ-ਸਿੱਖੀ), ਖੜੂਰ ਸਾਹਿਬ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਛੂਲਾ ਸਿੰਘ ਪੂਸਾ ਰੋਡ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 060 ਫੋਨ : 25862955

ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਜੋਗ ਪੰਦਰਾ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੱਤਰ

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਦਰਦ ਭਰੀ ਯਾਦ

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ “ਰਾਗਾਂਜਲੀ”

www.gurbaniraags.com

੧੯੬੩ ਜਾਂ ੧੯੬੪ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਦੋਂ ੨੦੧੬ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਪੁੰਦਲੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਕਸਤੁਰੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਠਮਰੀ ਗਾਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚਲਕੇ ਹਰਬੱਲਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਜਲੰਧਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਖਿੱਚ ਸੀ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲਕਵੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਾਂਗੜਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੇਵੀ ਤਲਾ ਵਿਖੇ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲ ਗਈ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਵੇ ਕਿ ਬਣਾ ਲਈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਦੋਂ ਹੋਏਗਾ, ਇਸ ਰਾਤ ਹੋਏਗਾ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਮਨ ਦੀ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ। ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ - ੨੦ ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਅਜੁਬਾ ਵੇਖਣ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ, ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਤਾਰਾ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਰਾਤ ਦੇ ੧੧ ਕੁ ਵੱਜੇ ਇਕ ਪੋਗਰਾਮ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹਿੱਲ ਜੁਲ ਹੋਈ, ਦੋ ਮਿੰਟ, ਚਾਰ ਮਿੰਟ, ਪੰਜ ਮਿੰਟ - ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੁੱਝ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਨਾਟਾ ਜਿਹਾ ਛਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੋ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਦਾ ਪਰਦਾ ਜਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਪਰਦਾ ਹਟਿਆ, ਜੰਤਾ ਨੇ ਮਾਨੇ ਹਲਕਾ ਪਰ ਢੂੰਘਾ ਸਾਹ ਜਿਹਾ ਭਰਿਆ, ਇਹ ਸਾਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਜਾਂ ਦਿਲ ਤੇ ਵੱਜੇ ਛਟਕੇ ਦਾ ਸੀ। ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਖਾਂ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਵੱਜੀ ਚੌਕੜੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਗੱਦੀਆ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੰਦੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੱਜੀ ਵਜਾਈ ਚੌਕੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲਿਆਏ ਹੋਣਗੇ। ਕੁਝ ਕੁ ਤਾੜੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਆਲਮ ਛਾ ਗਿਆ। ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਮੁੱਨਵਰ ਅਲੀ ਨਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਤਬਲੇ ਤੇ ਲਫ਼ਮਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਬੈਠ ਗਏ।

ਬਹੁਤ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਰਹੇ ਸਾਂ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ। ਅਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਸਾ ਲਾਇਆ, ਇੱਕ ਬੀਮਾਰ ਜਿਹੀ, ਸੁਸਤ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼। ਤਮਾਸ਼ੀਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮਖੌਲ, ਕਰਦਰਦਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਧੱਕਾ, ਕੁੱਝ ਕੁ ਮਿੰਟਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕੁ ਬੇ-ਕਦਰੇ ਤੇ ਅਕਿਰਤਘਣ ਉਠਣ ਲੱਗੇ। ਮੰਚ ਦੇ ਇੱਕ ਬੁਲਾਰੇ ਨੇ ਉਠਕੇ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਇਉਂ ਆਖਿਆ “ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਕੁਝ ਸਮਝਦਾਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ, ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਚ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਉਹ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਰ ਕੁੱਝ ਮਿੰਟਾ ਬਾਅਦ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਰਤਵ ਵੀ ਵਖਾਣ ਲੱਗੀ। ੧੦-੧੫ ਮਿੰਟਾ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗਲਾ ਗਰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਵਾਜ਼ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਸ਼ਕ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ੨੦-੨੫ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਦ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ ਵੀ ਸਾਰੰਗੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਜਲਵਾ ਵਖਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਤਬਲੇ ਤੇ ਲੈਅ ਬਹੁਤ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਹੜਾ ਜਿਹਾ ਮਸਕਰਾਕੇ ਲਫ਼ਮਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਅੱਧੇ ਕੁ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਖਿਆਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜੰਤਾ ਨੇ ਠੁਮਰੀਆ ਦੀ ਫੁਰਮਾਇਬ ਕੀਤੀ। ਪਹਾੜੀ ਵਿੱਚ ਹਰੀਓਂਤ ਤਤ ਸਤ ਦਾ “ਸਿਮਰਨ” ਫੇਰ ਚਲ ਸੋ ਚਲ, ਰੰਗ ਬਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਸੰਤ ਮੁਖਾਰੀ ਦੀ “ਕਾ ਕਰੂੰ ਸਜਨੀ” ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ। ਹੁਣ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਭੁਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਮੁਰਕੀਆਂ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਕਠਨ ਮੁਰਕੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਮ ਨਰਾਇਣ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਰ ਬਹੁਤ ਬੇਸੁਰੀ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਬੇਸੁਰੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ ਆਪਣੀ ਜਿੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੇ ਤੇ ਗਜ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਕਰਕੇ ਮਾਨੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੁਲ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ ਖਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ, ਚਾਦਰ ਦਾ ਤਾਣਿਆ ਜਾਣਾ। ਜੀ ਭਰਕੇ ਗਾਇਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਨਿਹਾਲ ਹੋਏ। ਇੱਕ ਇਲਾਹੀ ਸੁਆਦ ਦੇ ਗਏ। ਪਰ ਜਾਂਦੇ ਜਾਦੇ ਇਹ ਕਸਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਪਟਿਆਲੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਾਉਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਟਾਰ ਮਾਰਕੇ ਚਲਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਚੋਭ ਅਜੇ ਤਕ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਦੀ ਬਾਕੀ

ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਪਾਸੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਰਧਾਲੂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਕਿਸਤਵਾਰ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸੰਦ ਆਵੇਗੀ।

ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ : ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ

ਭਾਈ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼

(ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ) ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ ਜੀ ਨੇ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਕੜ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦੀਆਂ ਬੈਂਕੋਕ ਲਈ ਵਾਪਸੀ ਟਰੇਨ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਬੁੱਕ ਕਰਵਾ ਦਿਉ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਡੀਆ ਜਾਣ ਲਈ ਸਾਡੀ ਵਾਪਸੀ ਫਲਾਈਟ ਬੈਂਕੋਕ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਕੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੀ ਸੰਗਤ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣੀਏ। ਸੋ ਸਭਾ ਨੇ 1 ਮਾਰਚ ਵੀਰਵਾਰ 1984 ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਗੀ ਜਥੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਕ ਸਾਲ ਵੀਜ਼ਾ ਹੋਰ ਵਧਵਾ ਲਿਆ ਜੋ ਕਿ 1 ਮਾਰਚ 1985 ਤਕ ਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸ. ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰੀਕਾਰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਤਨ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਰੀਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 19 ਆਡੀਓ ਕੈਸਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸਟ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਦੇ ਸਭ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਤਨ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਦੇ ਰੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਰਤਨ ਜੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਤਨ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਪ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਰਤਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਰਤਨ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਖੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਜੇ ਵੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

�ਪ੍ਰੈਲ 1984 ਵਿਚ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ , ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਯੋਗੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਤੋਂ ਆ ਗਏ। ਰਤਨ ਜੀ ਦੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੋਗੀ ਜੀ ਨਾਲ ਆਈਆਂ ਅਮਰੀਕਨ ਬੀਬੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਯੋਗੀ ਜੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੋਗਜੀ ਨੇ ਰਤਨ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ, ਤੇ ਰਤਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਕੀਰਤਨ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤੇ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਵਲ ਵੀ ਚੱਕਰ ਮਾਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਪੌਸਰਸ਼ਿਪ ਕਰ ਦਿਆਗਾ ਯੋਗੀ ਜੀ ਨੇ ਵਾਪਸ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਹੀ ਸਪੌਸਰਸ਼ਿਪ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ।

ਰਤਨ ਜੀ ਜਥੇ ਸਮੇਤ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਹੀ ਅਮਰੀਕਨ ਅੰਬੈਸੀ ਵਿੱਚ ਵੀਜ਼ਾ ਲੈਣ ਚਲੇ ਕਏ ਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਐਬੰਸੀ ਵਾਲਿਆ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਇੰਡੀਆ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਅਪਲਾਈ ਕਰੋ ਉਥੋਂ ਹੀ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗਾ।

ਏਧਰ ਇੰਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ 4 ਜੂਨ ਸੌਮਵਾਰ 1984 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਅਪ੍ਰੋਸ਼ਨ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਫੈਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾਂ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਰਤਨ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਤਨੀ ਕੀਤੀ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ 1 ਜੁਲਾਈ ਐਤਵਾਰ 1984 ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰੋਪਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੈਂਕੋਕ ਥਾਈਲੈਂਡ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਟਰੇਨ ਤੇ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੋ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਟਰੇਨ ਵਿੱਚ ਲਗੀਆਂ, 2 ਜੁਲਾਈ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟਰੇਨ ਕੁਆਲਾਲਾਂਪਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਤੇ ਏਥੇ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਫੌਨ ਰਾਗੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ. ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਨਾਂਗ ਜਾ ਕੇ ਰਤਨ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਵਧਵਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਲੇ ਓਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ ਲਾਈਨ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਏਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕੁਆਲਾਲਾਂਪਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ ਤੇ ਨਾਲੇ ਜਥੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਫਲ ਫਰੂਟ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਏ, ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ 5 ਜੁਲਾਈ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਬੈਂਕੋਕ ਸਭਾ ਨੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਲਵਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਰਾਗੀ ਜਥਾ 5 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬੈਂਕੋਕ ਤੋਂ ਏਅਰ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਤੇ ਚਲ ਕੇ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ ਦਿਲੀ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। (ਚੱਲਦਾ)

42 ਬੀ/2, ਖਸਰਾ ਨੰ: 25/3, ਦੀਪਕ ਵਿਹਾਰ, ਚੰਦਰ ਵਿਹਾਰ ਨਿਲੋਠੀ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110041, ਮੋਬਾ : 09968231247

Aesthetics « MUSIC IN MOTION

Ras

In India, the perception of arts and literature seems to mainly rely on the concept of ras, which has been, from a very early times, the most important philosophy underlining the formal theory of aesthetics. No wonder therefore that use of the term ‘ras’ is widespread and integral to the Indian performing arts vocabulary. The term is derived from the root ‘ras’, meaning ‘to taste’, and has different connotations at three levels – physical, psychological and metaphysical. In the physical sense it is used to denote the juice or the essence, In the psychological sense it signifies the flavour or the taste, whereas on the metaphysical level it describes the experience one has when subjected to an artistic creation. Most significantly, according to Taittiriya Upanishad, ras denotes the ‘ultimate reality’, which forms basis for the supra-mundane experience of anand or the highest spiritual bliss (Taittiriya Upanishad II.7).

Explaining this aspect further, Prem Lata Sharma observes that in Indian tradition the central point of aesthetics is ras rather than beauty; ras being the direct source or essence of anand, is the ultimate goal of all artistic creations (Sharma [Sangeet natak] 1970:58). As noted by several scholars, the metaphysical aspect of the concept cannot be positively defined because it is supposed to be intuitively felt rather than sensibly experienced.

Bharat (200BC-200AD), the propounder of ras theory, classified the experience in to eight categories (Natyashastra, VI), suggesting various colourings of one experience. Thus the word ras may be employed relatively in plural with respect to various conditions which constitute the burden of a given work. These are shringar (amorous), hasy (humourous), karun (pathetic), raudr (furious), vir (valorous), bhayanak (horrific), bibhats (repugnant) and adbhut (wondrous). Later, Abhinavgupt, one of Bharat’s major critics, added the ninth ras as shant (peaceful).

It is to be noted that the concept of ras originated and developed in the context of dramaturgy (naty), which incidentally also incorporated both dance and music. Bharat’s exhaustive deliberations on ras suggest that all elements of naty, like music, dance, gestures, costumes, make-up etc. should be directed towards bringing out the desired aesthetic sentiment or the ras. Bharat has devoted nearly eight chapters (28 to 34) in his magnum opus Natyashastra to discuss

---

association of various musical elements such as specific musical notes (svar), modal patterns (jati) and songs (dhruva) with a particular ras.

Rag and Ras

From the nucleus of jati that emerged from gram (the parent scale) in Bharat's time, a revolutionary musical concept of rag was introduced by Matang (500-800AD). As defined in his landmark treatise Brihaddeshi, the rag is:

“That which colours the mind of the good through a specific svar (interval) and varn (melodic movement) or through a type of dhvani (sound), is known by the wise as rag (Matang [Brihaddeshi] 1994: 77).

In other words, a rag reveals a particular musical idea and through a number of tonal characteristics a highly individual atmosphere is created. Thus, the very definition of rag embodies in its purview the element of “delight” or “pleasure”.

Bharat's postulations as mentioned above correlating various musical entities with particular ras, subsequently culminated in rag-ras relation, in which a particular rag is associated with one of the nine aesthetic sentiments (ras). Such associations survive even today in the music literature despite continuously changing socio-cultural milieu and aesthetic norms through the past two millennia. Nonetheless, musicologists like Prem Lata Sharma ([Sangeet natak] 1970: 63); ([Report of twelfth congress] 1981:528), Thakur Jaidev Singh ([Aspects of Indian music] 1957: 61) and Acharya Brihaspati ([Bharat ka sangit siddhant] 1959) have pointed out serious limitations in applying Bharat's dictum to rag-music as performed today.

An empirical study on the subject of rag and ras correlates the tonal configuration of a rag with its unique identity, and consequently validates the idea that a rag has a characteristic atmosphere of its own (Rao [Acoustical perspective on rag-ras theory] 2000). However, no specificity can be attached to this experience in terms of a specific ras in the conventional sense.

Time theory

The earliest reference to rag-time/season association dates back to 700-900 AD in Sangit Makarand of Narad (1978:15). Incidentally, the author of this treatise of the ras evoked by the melody. Subsequently such associations are also discussed in treatises like Bharatbhashya (also referred as Saraswatihridayalankar) ascribed to Nanyabhupal (alias Nanyadev, 1097-1133 AD), Sangit Ratnakar of Sharangdev (1247AD) and later works, albeit often without consistency. attempts

---

rag-classification on the basis of the ras evoked by the melody. Subsequently such associations are also discussed in treatises like Bharatbhashya (also referred as Saraswatihridayalankar) ascribed to Nanyabhupal (alias Nanyadev, 1097-1133 AD), Sangit Ratnakar of Sharangdev (1247AD) and later works, albeit often without consistency.

In the modern times the relationship of rag with diurnal as well as seasonal time-cycle remains as one of the defining characteristics of rag. In Hindustani music especially, each rag is attributed to one of the eight watches (prahar) or divisions of the day and night, and/or to one of the six seasons (ritu). According to Powers, this association might have been derived from temple music, where rag-s are sung to accompany the cycle of daily rituals and seasonal festivals (Powers & Widdess [Oxford Music Online] 46). V. N. Bhatkhande (1860-1936), one of the most influential figures of 20th century, highlighted the importance of the fourth note (Madhyam). According to him, rag-s with emphasis on the lower tetrachord (purvang) are performed between noon and midnight whereas those with a dominant upper tetrachord (uttarang) are performed between midnight and noon (Bhatkhande [KPM] various vols.)

Starting the day at 4 pm, he refers to the period around sunrise and sunset as sandhiprakash (twilight), during which rag-s with flat Re and Dha are to be performed. After the sunrise (between 7-10) rag-s with shuddh Re, Ga and Dha are performed and thereafter up to the sunset rag-s with flat Ga and Ni are advocated. From 4 pm onwards the same cycle repeats but including rag-s with /dominance of sharp Ma.

Although the above theory of Bhatkhande has some limitations, by and large it can explain the contemporary practice.

For more on time theory, refer to N. A. Jairazbhoy [The rag-s of north Indian music] 1995: 64)

Due to the constraints of modern times, music recitals are mainly held in the evening, extending only up to the early part of the night. As a result, many rag-s appropriate to the morning, afternoon and late night have fallen out of use. Of course, the All India Radio (AIR), which is the National Radio network with the widest reach, continues to have broadcasts during morning, afternoon and night hours. Despite such efforts, generally there is a sharp decline in the number of rag-s that are performed as well as taught and learnt.

(<https://autrimncpa.wordpress.com/aesthetics/>)

ਸੁਰ ਲਿਪੀ- ਰਾਗ ਟੋਡੀ

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ (ਕਰਤਾ ਰਾਗਾਂਜਲੀ) WWW.GURBANIRAAGS.COM

ਟੋਡੀ ਠਾਠ ਦਾ ਆਸ਼ਰਯ ਰਾਗ ਟੋਡੀ, ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਿਖਬ, ਗੰਧਾਰ, ਪੈਵਤ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਮੱਧਯਮ ਤੀਵਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਵੇਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਪੈਵਤ ਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗੰਧਾਰ ਸੰਵਾਦੀ ਸੁਰ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਪੰਚਮ ਅਲਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਖਾੜਵ ਸੰਪੂਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਟੋਡੀ ਵਰਗੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਰੂਪ-ਰੁਗੁ-ਰੁ-ਸ ਸੁਰ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਧਾਰ ਦਾ ਲਗਾਵ ਰਿਖਬ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੈ। ਰਿਖਬ, ਗੰਧਾਰ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਨਿਆਸ ਦੇ ਸੁਰ ਹਨ ਪਰ ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਰਿਖਬ ਤੇ ਨਿਆਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੁਜਰੀ ਟੋਡੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਚਮ ਦਾ ਨਿਆਸ ਜਿਆਦਾ ਤਰ ਅਵਰੋਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਆਰੋਹ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਨਿਖਾਦ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਾਲ : ਸ ਨੂ ਧੁ - ਸ, ਧੁ ਨੂ ਸ ਰ ਗ - ਰ ਗ ਭਰ - ਸ, ਧੁ ਨੂ ਸ ਰ ਨੂ ਧੁ ਧੁ - ਮੁੜੁ ਧੁ ਨੂ ਧੁ ਸ, ਨੂ -
ਸ ਰ ਗ - ਮੁੜੁ ਰ ਗ - ਭਰ - ਸ, ਨੂ - ਸ ਰ ਗ - ਮੁੜੁ - ਪ, ਮੁੜੁ ਮੁੜੁ - ਰ ਗ ਭਰ ਸ, ਗ ਭਰ ਸ -
ਸ ਰ ਗ - ਮੁੜੁ - ਪ - ਮੁੜੁ ਮੁੜੁ - ਰ ਗ ਭਰ ਸ, ਮੁੜੁ ਪ ਮੁੜੁ - ਮੁੜੁ ਸੰ, ਧੁ ਨ ਸੰ ਰੁੰ ਗੁ - ਰੁ
ਗੁ ਰੁੰ - ਸੰ, ਨ ਸੰ ਰੁੰ ਨ ਧੁ ਪ - ਮੁੜੁ ਮੁੜੁ - ਰ ਗ ਭਰ - ਸ - ਧੁ - ਨੂ - ਸ।

ਅਸਥਾਈ

ਧੁ	ਧੁ	ਮੁ	ਗੁ	ਗ	ਭ	ਗੁ	ਭਰ	ਸ	-
ਕਉ	ਨ	ਕੌ	ਨ	ਕ	ਲੰ	ਕ	ਰਹਿ	ਓ	ਨ
ਸ	ਨੂ	ਧੁ	ਨੂ	ਸ	ਭਰ	ਗੁ	ਰੁ	-	ਸ
ਗ	ਮ	ਨਾ	ਨ	ਮ	ਲੇ	ਤ	ਹੀ	ਨ	ਨ
ਪ	ਮੁ	ਧੁ	-	ਗ	ਮੁ	ਧੁ	ਪ	-	ਪ
ਮ	ਤਿ	ਤ	ਨ	ਪ	ਵਿ	ਤ	ਭ	ਨ	ਏ
ਰ	ਧੁ	ਸੰ	ਨ	ਧੁ	ਪ	ਮੁੜੁ	ਧੁ	ਮੁ	ਗੁ
ਾ	ਨ	ਮ	ਨ	ਕ	ਹ	ਤੁੜੁ	ਹੀ	ਨ	ਨ
0	2	2	0	0		3			

ਅੰਤਰਾ

ਪ	ਮੁ	ਗ	ਮੁ	ਧੁ	ਨ	ਨ	ਸੰ	-	ਸੰ
ਰ	ਮ	ਸੰ	ਨ	ਗ	ਨ	ਮ	ਦੇ	ਨ	ਵ
ਸੰ	ਰੁੰ	ਗੁੰ	ਗੁੰ	ਗੁੰ	ਰੁੰ	ਗੁੰਗੁੰ	ਰੁੰ	ਸੰ	ਸੰ
ਜ	ਨ	ਕ	ਉ	ਪ੍ਰ	ਤ	ਰਿਆ	ਆ	ਈ	ਏ
ਸੰ	ਨ	ਧੁ	ਪ	ਧੁ	ਮੁ	ਧੁ	ਮੁ	ਗੁ	ਗੁ
ਕ	ਦ	ਸੀ	ਨ	ਬ	ਰ	ਤ	ਰ	ਨ	ਹੈ
ਧੁ	ਨੂ	ਸ	ਰ	ਗ	ਰੁ	ਗੁ	ਰੁ	-	ਸ
ਕਾ	ਹੋ	ਕ	ਉ	ਤੀ	ਰ	ਬ	ਬ	ਜਾ	ਈ
0	2	2	0	0		3			

ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ

ਟੋਡੀ (ਝੱਪ ਤਾਲ) ਟੋਡੀ ਬਾਣੀ ਭਗਤਾਂ ਕੀ

ਕਉਨ ਕੋ ਕਲੰਕੁ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਲੇਤ ਹੀ ॥

Whose blemishes remain, when one chants the Lord's Name?

ਪਤਿਤ ਪਵਿਤ ਭਏ ਰਾਮੁ ਕਹਤ ਹੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

Sinners become pure, chanting the Lord's Name. ||1||Pause||

ਰਾਮ ਸੰਗਿ ਨਾਮਦੇਵ ਜਨ ਕਉ ਪ੍ਰਤਗਿਆ ਆਈ ॥

With the Lord, servant Naam Dayv has come to have faith.

ਏਕਾਦਸੀ ਬ੍ਰਤੁ ਰਹੈ ਕਾਹੇ ਕਉ ਤੀਰਥ ਜਾਈ ॥੧॥

I have stopped fasting on the eleventh day of each month; why should I bother to go
on pilgrimages to sacred shrines? ||1||

ਭਨਤਿ ਨਾਮਦੇਉ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਸੁਮਤਿ ਭਏ ॥

Prays Naam Dayv, I have become a man of good deeds and good thoughts.

ਗੁਰਮਤਿ ਰਾਮੁ ਕਰਿ ਕੋ ਕੋ ਨ ਬੈਕੁੰਠਿ ਗਏ ॥੨॥

Chanting the Lord's Name, under Guru's Instructions, who has not gone to
heaven? ||2||2||

Postal Regd. No. CH/0045/2015-2017 RNI Regd.No. 46788/89 ISSN 0972-2335

EPDM/ PVC/ TPE/ TPR/ EXTRUDED WEATHER STRIPS - PLASTIC MOULDED PARTS - NITRILE/ EPDM FOAM INSULATION

ALP OVERSEAS PVT. LTD.
(RUDRAPUR, UK)

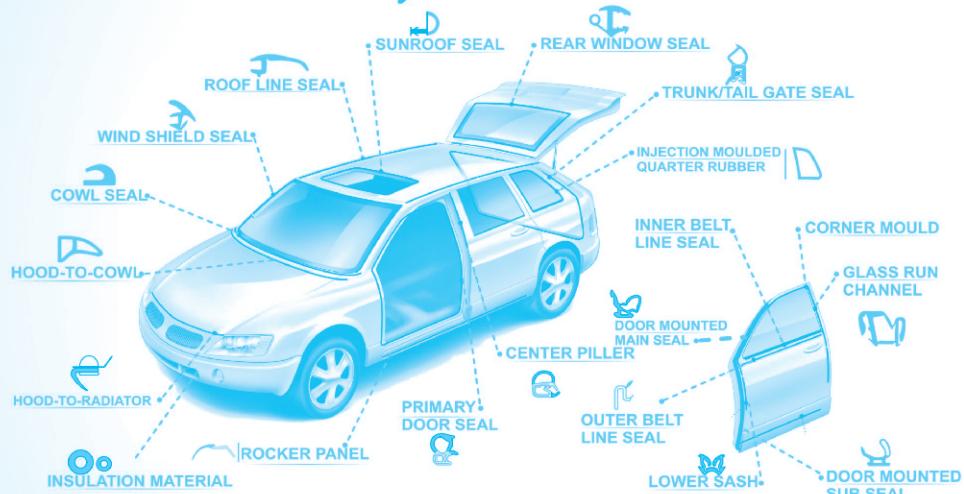
ALP NISHIKAWA CO. PVT. LTD.
(LALRU (PUNJAB))

ALP AEROFLEX INDIA P. LTD.
(NOIDA, UP)

ALP PLASTICS PVT. LTD.
(GURGAON, HARYANA)

ALP POLYMER PARK PVT. LTD.
(GUGALKOTA, NEEMRANA
RAJASTHAN)

Achieving new bench mark

The 1st Choice of Customer
OEM SUPPLIERS TO:

Corporate Office:

Plot No. 32, Sec-18 HUDA, Gurgaon- 122 015 Haryana, INDIA Tel.: +91-124-4731500/600 Fax: +91-124-4731598/599, 4731698/699

E-mail: marketing@alpoverseas.com, Web: www.alpgroup.in

Registered Office: 'Anbros House', 25/31, East Patel Nagar, New Delhi - 110 008 INDIA | CIN: U99999DL1996PTC080083